

Krzysztof Biel SJ

ORCID: 0000-0002-8886-8781

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

Religia i religijność w procesie resocjalizacji w polskiej myśli resocjalizacyjnej XXI wieku. Przegląd zakresu literatury

Religion and Religiosity in the Process
of Resocialization in Polish Resocialization Thought
of the 21st Century: A Review of the Scope
of the Literature

ABSTRACT

For a long time, religion and religiosity did not have a place in the sphere of pedagogy and social rehabilitation. On the one hand, there is a visible retreat from incorporating religion into education and a general decline in religious practice, but on the other hand, there is a renaissance and increased interest in religion and its educational potential. The aim of the article is to analyze the role of religion and religiosity in the process of social rehabilitation through a literature review. The theoretical section outlines the basic concepts of social rehabilitation and the importance of religion and religiosity as a factor that supports the transformation of individuals at risk of social exclusion. The article uses a literature review method to analyze research published between 2000 and 2025. In the course of

KEYWORDS

religion, religiousness,
penitentiary
rehabilitation, prison
ministry, scoping review

SŁOWA KLUCZOWE

religia, religijność,
resocjalizacja
penitencjarna,
duszpasterstwo
więzienne, przegląd
zakresu literatury

SPI Vol. 28, 2025/2
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2025.2.003

Nadesłano: 22.03.2025
Zaakceptowano: 15.04.2025

Articles and dissertations

Artykuły i rozprawy

the analysis, three main topics emerged: the religiosity of criminals, the role of the chaplain and prison ministry, and personal religious conversion. The findings indicate a lack of a comprehensive approach or in-depth analysis of the relationship between religion, religiosity, and rehabilitation, especially in terms of empirical research. Although religion and religiosity have values that can be useful in the rehabilitation process, further research should be conducted to supplement knowledge and develop effective methods for their integration into work with individuals in conflict with the law.

ABSTRAKT

Religia i religijność długo nie znajdowały miejsca w przestrzeni pedagogicznej i resocjalizacyjnej. Z jednej strony widoczny jest odwrót od wykorzystywania religii w wychowaniu i ogólny regres praktyk religijnych, jednak z drugiej strony obserwuje się renesans i zwiększone zainteresowanie religią i jej potencjałem wychowawczym. Celem artykułu jest analiza roli religii i religijności w procesie resocjalizacji z wykorzystaniem metody przeglądu zakresu literatury. W części teoretycznej przedstawiono podstawowe koncepcje resocjalizacji oraz znaczenie religii i religijności jako czynnika wspierającego proces przemiany jednostek zagrożonych wykluceniem społecznym. W artykule zastosowano metodę przeglądu zakresu literatury, koncentrując się na analizie badań opublikowanych w latach 2000–2025. W toku analizy wyłoniło się trzy główne tematy występujące w prezentowanych badaniach: religijność przestępców, rola kapelana i duszpasterstwa więziennego oraz indywidualne nawrócenie. Wyniki wskazują na brak całościowego ujęcia i opracowania relacji religii, religijności i resocjalizacji, szczególnie w warstwie badań empirycznych. Mimo że religia i religijność mają walory, które mogą być użyteczne w procesie resocjalizacji, to jednak należy prowadzić dalsze badania mające na celu uzupełnienie wiedzy oraz wypracowanie skutecznych metod ich akceptacji przez osoby wchodzące w konflikt z prawem.

Wstęp

Obecności religii w życiu człowieka nie da się zaprzeczyć, choć wywołuje ona różne, nieraz skrajne emocje i reakcje, zarówno w sferze życia społeczno-politycznego, jak i w zakresie indywidualnych zapamiętań i przekonań. Z jednej strony widoczne jest obecnie zrywanie

z religią i rugowanie jej z codziennego życia, co – zdaniem autorów cytowanych przez Zbigniewa Marka (2017a: 78–80) – może wynikać z nowych, lepszych warunków życia, zmieniających się potrzeb egzystencjalnych czy też dążeń do odkrycia i poznania Boga uniwersalnego. Ponadto duże znaczenie ma posiadany lub przyswajany z zewnątrz niewłaściwy, nieprawdziwy obraz Boga, poprzez pryzmat którego postrzega się go jako wroga, który ogranicza człowieka, uzależnia go albo coś mu odbiera. Brak wrogości wobec religii zastępowany jest niekiedy obojętnością, która wypływa z „religijnego alfabetyzmu”, braku doświadczenia religijnego: człowiek ani nie jest religijny, ani też nie staje w opozycji do religii i Boga, nie jest ateistą. Z drugiej strony ponowoczesność charakteryzuje także swoiste odrodzenie religijne, które przejawia się w pewnego rodzaju zapotrzebowaniu na religię. W tym sensie religia staje się jedną z dostępnych na rynku ofert, z których człowiek może dowolnie korzystać. Wynika to z dostrzegania możliwości zaspokojenia obecnych w człowieku duchowych potrzeb, a w szczególności odkrycia sensu własnego życia (Bagrowicz 2011: 143).

Na gruncie pedagogiki obserwujemy podobne tendencje. Niektórzy badacze zwracają uwagę na brak lub nieobecność religii w procesie edukacji i wychowania (Ablewicz 2007; Parzyszek 2024). Religia i duchowość od zawsze były jednymi z czynników kształtujących kulturę, wpływając na sposób funkcjonowania człowieka (Marek 2017b: 22). Krystyna Ablewicz (2007: 78) dostrzega jednak w epoce ponowoczesnej swoiste „odduchowanie” kultury. Jej zdaniem dokonało się to w trzech obszarach: pierwszym jest brak transcendencji w kierunku wartości normatywnych, dodatnich, drugi to brak spójności pomiędzy wewnętrznymi strukturami, natomiast trzecim jest odłączenie kultury życia duchowego od kultury materialnej. Ma to swoje odzwierciedlenie także w rugowaniu religii i ducha z edukacji oraz wychowania i nierzadko traktowaniu ich jako elementów szkodliwych.

Niemniej jednak rozwój antropologii chrześcijańskiej i personalizmu chrześcijańskiego oraz owo swoiste „zapotrzebowanie” na religię czy duchowość znajdują odzwierciedlenie we współczesnych publikacjach z zakresu edukacji i wychowania, polemizujących z ideami ponowoczesności (relatywizm, instrumentalizm), które wskazują na potrzebę, a niekiedy nawet konieczność odwoływania się do sfery

transcendentnej w kształtowaniu dojrzałego człowieka (Marek 2014; Michalski 2012).

Religia jest przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin (filozofia – np. Zdybicka, socjologia – np. Durkheim, psychologia – np. James, Allport, Cholewiński, teologia – np. Rahner), stąd próba stworzenia jednej uniwersalnej definicji religii nie jest możliwa, gdyż każda z wymienionych dyscyplin akcentuje inne elementy, wynikające ze specyfiki każdej z nich, z zespołu jej podstawowych pojęć i znaczeń semantycznych.

Zdzisław Cholewiński twierdzi, że religia przyczynia się do wyjaśniania obrazu świata, pomaga odpowiadać na podstawowe pytania egzystencjalne oraz potrzebę transcendencji budzącą poczucie sensu świata i ludzkiego życia. Tym samym „religia w sobie właściwy i jedyne w swoim rodzaju sposób «porządkuje» ustosunkowanie się człowieka do świata, rzeczy i ludzi, z nim samym włącznie” (Cholewiński 1987: 43). Religia spełnia w życiu człowieka wiele zadań. Magdalena Parzyszek utrzymuje, że religia „zbliża człowieka do Boga, integruje jego życie wewnętrznie i zewnętrznie oraz spełnia następujące funkcje: jednoczącą, syntetyzującą, dynamiczną, wychowawczą, antropotwórczą, socjotwórczą oraz ideologiczno-polityczną” (Parzyszek 2024: 65). Jeśli skoncentrujemy się na oddziaływaniach edukacyjno-wychowawczych, religia jawi się jako pomocna w otwieraniu się na wartości transcendentne oraz w kształtowaniu moralności człowieka. Jeśli przyjmie się, że „nadrzędnym celem edukacji i wychowania jest osiągnięcie dojrzałości – doskonałości, to religia w sposób znaczący wpisuje się w te procesy poprzez akceptowanie oraz absolutyzowanie poznawanych wartości moralnych” (Marek 2015: 19–20). Religia pomaga również hierarchizować wartości i wyjaśnia zasadność ludzkich zachowań, co może prowadzić do wzrostu motywacji w działaniu na rzecz dobra.

Pojęcie religii łączy się z szerszą kategorią, jaką jest religijność, która definiowana jest również przez autorów reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Dla przykładu, według Czesława Walesy religijność to „życiowa, osobista i pozytywna relacja człowieka do Boga, która realizuje się i wyraża poprzez odpowiednie formy świadomości, uczuć, decyzji, więzi ze wspólnotą osób wierzących, praktyki, moralność, doświadczenia i wyznawania wiary” (Walesa 1996: 42). W literaturze można napotkać wiele typologii religijności. Na

potrzeby tego artykułu wskażę jedynie podział zaproponowany przez Gordona Allporta (1988: 115), który wyróżnił dwa typy religijności: zewnętrzną i wewnętrzną. Religijność zewnętrzną cechuje brak refleksyjności, bezkrytyczność, zinstytucjonalizowanie, brak zróżnicowania treści wewnętrznych, schematyczność, dogmatyzm. Służy ona zaspokajaniu własnych celów i potrzeb, posiada wartość użyteczną, utylitarną. Jest tylko jednym z elementów niezintegrowanych z codziennym życiem. Dla osób o tym typie religijności religia ma znaczenie instrumentalne. Religijność wewnętrzną natomiast charakteryzuje refleksyjność pogłębiona, zróżnicowana, zinternalizowana, osobowa, uniwersalna. Zakłada ona otwartość wobec świata, zaangażowanie w sprawy wspólnoty i regularne praktyki religijne. Przenika myśli i działanie, motywuje i nadaje sens życiu. Religia stanowi wartość samą w sobie, wartość najwyższą i ostateczną i jest centralnym motywem życia (Grzymała-Moszczyńska 1981; Ostrowska 2008). Allport widzi dwie możliwości rozwoju religijności. Jego zdaniem religijność zewnętrzna może być tylko wstępnym etapem na drodze do religijności wewnętrznej (wersja optymistyczna) lub może utrwalić się na stałe (wersja pesymistyczna).

Religia i religijność próbują utorować sobie drogę w edukacji i wychowaniu, które nie będzie polegać jedynie na wzmiankowaniu o możliwości skorzystania z ich wiedzy i dorobku, ale stanie się ważnym elementem wychowania integralnego, otwierającym na transcendencję i kształtowanie dojrzałego człowieka. Czy religia może odegrać rzeczywiście istotną rolę w procesie wychowania w czasach ponowoczesnych? Czy może mieć również zastosowanie w procesie resocjalizacji przestępców?

Tematyka resocjalizacji pojawiła się w polskiej myśli pedagogicznej na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia. Usytuowana początkowo jako subdyscyplina pedagogiki specjalnej, rozwijała się jako dyscyplina naukowa o charakterze teoretycznym (ogólna teoria wychowania), jak i praktycznym (metodyka wychowania) (Pytko 2005: 10–12). Mówiąc o resocjalizacji, mamy na myśli raczej podejście praktyczne (oczywiście oparte na zdobytej wcześniej wiedzy), którego celem jest zapobieganie powrotności do przestępczości, recydywy.

Istnieje wiele definicji resocjalizacji. Lesław Pytko wylicza co najmniej 10 różnych koncepcji resocjalizacyjnych (Pytko 2007: 73–77).

Etymologiczne wyjaśnienie wskazuje na powtórłą socjalizację. Zdaniem Marka Konopczyńskiego (2014a: 9), „termin «resocjalizacja» pojmowany *ex definitione* oznacza ponowną socjalizację, a więc powtórne uspołecznienie jednostki nieprzystosowanej społecznie w celu umożliwienia jej poprawnego funkcjonowania w powszechnie akceptowanych rolach życiowych i społecznych”. Tradycyjne pojmowanie resocjalizacji wiąże się z osiągnięciem zmiany poprzez korektę czy reedukację nastawioną przede wszystkim na eliminowanie występujących u osób niedostosowanych społecznie deficytów w obrębie osobowości, zachowań, postaw, przekonań, nieadekwatnych relacji interpersonalnych czy wadliwych ról społecznych, co określa się obecnie mianem „starej szkoły resocjalizacji” (Konopczyński 2013: 9). W tej optyce resocjalizacja stanowi oddziaływanie oparte na korekcji, psychokorekcji czy socjokorekcji i wyraża się w triadzie: opieka – wychowanie – terapia (Czapów 1978: 208–222; Pytka 2005: 197–198).

Pod wpływem nowych koncepcji naukowych rozwijających się w obszarze nauk społecznych do resocjalizacji zaczęły przenikać nowe idee, oparte głównie na koncepcjach interakcyjnych i kognitywnych, które wyznaczyły odmienne kierunki działalności resocjalizacyjnej (Urban 2008). Podstawowym założeniem „nowej resocjalizacji” jest orientacja na „kreowanie pozytywnych wymiarów człowieka nieprzystosowanego społecznie” (Konopczyński 2014b: 18). Przykładem jest Koncepcja Twórczej Resocjalizacji, która różni się od tradycyjnych koncepcji w pięciu kwestiach: 1) nastawiona jest na proces rozwijania i kreowania potencjałów; 2) traktuje niedostosowanie społeczne jako problem wadliwie ukształtowanej tożsamości; 3) wskazuje jako cel wykreowanie nowych tożsamości wychowanków; 4) środkiem do celu czyni rozwój strukturalnych czynników i mechanizmów procesów poznawczych i twórczych, 5) stara się osiągać cele poprzez trenowaną autoprezentację wizualizowanych parametrów tożsamości. Akcent oddziaływań resocjalizacyjnych przesuwą się tym samym z opieki – wychowania – terapii na nową triadę: twórczość – resocjalizacja – tożsamość (Konopczyński 2014b: 19), a trwałym efektem resocjalizacji jest „uzyskanie zmiany tożsamościowej osób nieprzystosowanych” (Konopczyński 2014a: 85).

Zarówno podejście klasyczne, jak i nowa resocjalizacja nie odwołują się bezpośrednio do religii i religijności. Można zakładać, że nie

negują one wymiaru transcendencji, co może się wyrażać choćby w zajęciach o charakterze arteterapeutycznym. Niemniej jednak, jak zaznaczył Maciej Bernasiewicz (2014: 30), powołując się na badania amerykańskie, religię długo określano jako „zapomniany czynnik” w badaniach kryminologicznych (można dodać, że również w resocjalizacji). W polskiej rzeczywistości penitencjarnej drugiej połowy dwudziestego wieku wspieranie religijne skazanych i możliwość realizacji prawa do praktyk religijnych były w zasadzie niemożliwe aż do lat osiemdziesiątych, co wynikało z traktowania przekonań religijnych jako prywatnych, rozdziału Kościoła od państwa oraz wymagań partyjno-politycznych akcentujących socjalistyczny etos wychowania, który wyklucza możliwość odwoływania się w wychowaniu do Boga i religii (Pierzchała 2012: 144–145; Pol 2008: 93). Transformacja ustrojowa otworzyła nowy rozdział nie tylko w zakresie stanowienia norm prawnych dających możliwość prowadzenia pracy duszpasterskiej w instytucjach penitencjarnych, ale również, wraz z większą otwartością zakładów karnych i placówek dla nieletnich na świat zewnętrzny, przyczyniła się do refleksji naukowej nad wzajemnymi relacjami pomiędzy religią i resocjalizacją. Wielu autorów dostrzega pewien zwrot ku religii, religijności, duchowości czy konwersji, widząc w nich potencjał, wartość dodaną czy alternatywną metodę resocjalizacji (Mółka 2018; Pol 2008; Pierzchała 2012; 2016; 2018).

Polska literatura w zakresie analizowania relacji religii i resocjalizacji jest dosyć pokaźna. Autorzy starają się udowodnić istnienie pozytywnego wpływu religii i religijności na poprawę przestępców, odwołując się do argumentów natury teologicznej, psychologicznej czy etycznej. Najogólniej rzecz ujmując, piśmiennictwo polskie akcentuje, że religia i religijność pełnią w procesie resocjalizacji trzy kluczowe funkcje, które wzajemnie się przenikają i uzupełniają.

Po pierwsze, oferują wsparcie emocjonalne i duchowe, które może być pomocne w radzeniu sobie ze stresem, izolacją społeczną i poczuciem winy. Pozbawienie wolności jest wydarzeniem niezwykle stresującym wywołującym szok, traumę i powodującym wiele dolegliwości w postaci deprywacji, udręk i może wywoływać silne poczucie lęku, bezsensu i pustki: zakład karny „to rzeczywistość przetrwania, a nie rozbudzania nadziei” (Panek, Panek 2016: 10), w której uciążliwość izolacji jest tak duża, że powoduje nienormalne zachowania będące próbą pokonania dolegliwości uwięzienia. Jednym z podstawowych

warunków resocjalizacji jest istnienie u skazanego poczucia winy za popełnione przestępstwo. Większość skazanych nie doświadcza poczucia winy w związku z niedojrzałością w sferze uczuciowości wyższej bądź psychologicznymi mechanizmami wypierania, projekcji czy minimalizowania. Jan D. Pol, wieloletni duszpasterz więzienny, akcentuje, że „rolą duszpasterza więziennego jest odwoływanie się do sumienia, które to poczucie winy wzbudza” (Pol 2014: 330).

Po drugie, religia i religijność mogą kształtować prospołeczny system norm i wartości, który może pomóc w budowaniu nowej tożsamości postulowanej przez nurt nowej resocjalizacji (Gordon 2007; Pol 2014). Doświadczenie religijne i postawa religijna człowieka dowartościowują go poprzez formowanie światopoglądu oraz przekonań dotyczących samego siebie i otaczającego świata. Mogą mieć również wpływ na kształtowanie systemu wartości, prawidłowe wykształcenie sfery etycznej oraz tożsamości osobowej więźnia (Gordon 2007: 115).

Po trzecie, uczestnictwo w praktykach religijnych i w życiu wspólnoty mogą zwiększać poczucie przynależności i bezpieczeństwa i może być skutecznym antidotum na ucieczkę skazanych w objęcia podkultury więziennej, która staje się grupą odniesienia o szczególnie negatywnym ładunku wychowawczym. Uczestnictwo w praktykach religijnych oraz współtworzenie wspólnoty religijnej wspiera budowanie tożsamości społecznej skazanych. Obserwacje Jana D. Pola ukazują, że gdy „więzień odbudowuje swą religijną tożsamość, uczy się budowania przyszłej tożsamości społecznej. Odnalezienie nowej drogi pozwala ponadto skazanemu na osiągnięcie poczucia celu i podniesienie własnej wartości, co z kolei może stać się buforem dla lęku i osamotnienia towarzyszącego izolacji więziennej” (Pol 2010: 49).

Mając na uwadze wymiar psychologiczny zaangażowania więźniów w życie religijne, Andrzej Wdowiszewski widzi również trzy obszary oddziaływań religii: 1) sprzyja refleksji nad swoim postępowaniem, wspomaga pogodzenie się z wyrokiem i daje poczucie ulgi, że istnieje Ktoś, kto przebacza, a nie potępia; 2) daje nową perspektywę przyszłości poprzez ukierunkowanie życia na wartości prospołeczne; 3) ułatwia radzenie sobie z poczuciem utraty wolności (Wdowiszewski 2016: 346).

Niezastąpioną rolę w rozwoju życia religijnego skazanych odgrywają kapelani więzienni i duszpasterstwa więzienne (Jabłońska 2024; Świtka, Kuć 2007). Rola kapelana więziennego polega na głoszeniu Słowa Bożego, sprawowaniu sakramentów i niesieniu pociechy duchowej osadzonemu. Kazimierz Pierzchała na podstawie doświadczenia długoletniej pracy jako kapelan więzienny stwierdza, że celem posługi jest „uświadomienie osadzonemu, że na gruncie religijnym daru przebaczenia grzechów i win udziela Bóg, ale na gruncie życia osobistego, rodzinnego i społecznego, osadzony najpierw musi sam sobie przebaczyć, a następnie prosić o przebaczenie te osoby, którym wyrządził jakąkolwiek krzywdę i w miarę możliwości tym osobom zadośćuczynić” (Pierzchała 2012: 196; 2013). Paweł Wojtas twierdzi, że praca duszpasterska z osobami skonfliktowanymi z prawem polega na: 1) przywracaniu ich najpierw samym sobie; 2) odnajdywaniu moralności na podstawie chrześcijańskiej kodyfikacji wartości i powinności; 3) zaakceptowaniu konieczności uregulowania powinności prawnych; 4) uczeniu potrzeby zadośćuczynienia ofiarom lub ich najbliższym i społeczeństwu (Wojtas 2020: 152).

Rozpoznanie walorów religii i religijności w resocjalizacji nie prowadzi automatycznie do wypracowania szerszych koncepcji wspierania przestępców w warstwie teoretycznej. Funkcjonuje co prawda określenie „resocjalizacja religijna”, ale nie ma jasności, czy jest to całościowa wizja (wzbogacająca ogólną teorię wychowania), czy jedynie określenie zbioru wykonywanych czynności i sposobu ich realizacji (metodyka resocjalizacji) (Kalinowski 2005; Łupiński 2024; Pol 2010). W piśmiennictwie polskim można się doszukać dwóch propozycji teoretycznego ujęcia relacji religia – resocjalizacja. Pierwszą przedstawia Mirosław Kalinowski, który wprowadza zasadę uczestnictwa odwołującą się do dwóch rodzajów odniesień międzyludzkich: 1) udziału jednej osoby w życiu innej w duchu miłości; 2) działania osób we wspólnocie i dla wspólnoty. Jego zdaniem „proces kształtowania zachowań prospołecznych powinien być wynikiem «personalizacji», polegającej na doprowadzeniu do refleksji i rozwoju potencjalności człowieka. Dlatego zasadniczym przedmiotem resocjalizacji powinno być osobowe «ja» w człowieku. Odkrycie własnej podmiotowości sprzyja z jednej strony przyjęciu bardziej dojrzałych postaw życiowych, a z drugiej – tworzeniu relacji społecznych opartych na zasadzie uczestnictwa” (Kalinowski 2005: 148). Autor

twierdzi, że pogłębienie wiary chrześcijańskiej prowadzi do rozpoznania własnej godności, a to ma swoje odzwierciedlenie w przemianach w funkcjonowaniu zarówno psychicznym, jak i społecznym. Na poziomie psychicznym chodzi o: przyznanie się do winy i/lub uwolnienie się od poczucia winy, uwolnienie się od poczucia krzywdy, uzyskanie poczucia bezpieczeństwa, przyjęcie odpowiedzialności za własne działania, uzyskanie poczucia zaufania, budowanie pozytywnej samooceny, kształtowanie systemu wartości wyższych, akceptacja norm moralnych, budowanie konstruktywnej filozofii życia. Natomiast przemiany w funkcjonowaniu społecznym widoczne są w przejawianiu zachowań prospołecznych i w realizacji zasady uczestnictwa (Kalinowski 2005: 150).

Drugą koncepcję formułuje Kazimierz Pierzchała. Jest ona oparta na personalizmie chrześcijańskim, który współbrzmi z nurtem humanistyczno-egzystencjalnym (psychologia humanistyczna i pozytywna), postrzegającym człowieka jako osobę w jej indywidualności, godności i niepowtarzalnej autonomii. Celem resocjalizacji jest tu ukazanie przestępcy sensu życia i dotychczasowych doświadczeń oraz sensu świata wartości wyższych, których „recepja, przeżycie i zaangażowanie się w nie są materialnymi nośnikami egzystencjalnego sensu” (Pierzchała 2016: 111). Analizując dorobek nurtu nowej resocjalizacji oraz ukazując nauczanie Magisterium Kościoła, autor przedstawia personalistyczną aksjologię resocjalizacji opartą na rozwoju osobowościowego potencjału człowieka (Pierzchała 2016: 178; 2019a).

Resocjalizacyjna rola religii i religijności, przedstawiona w założeniach teoretycznych, nie zawsze ma odzwierciedlenie w badaniach empirycznych. Krystyna Ostrowska (2008: 175) stwierdza, że w Polsce brak jest pogłębionych studiów (teoretycznych i empirycznych), które podejmują problem związku między religijnością i przestępczością i resocjalizacją. Dysponujemy jedynie fragmentarycznymi badaniami o praktykach religijnych więźniów czy religijności nieletnich bądź też o zależności między praktykami religijnymi a stosunkiem do przestrzegania norm prawnych i moralnych (Bębas 2015; Lasocik 1993; Sakowicz 2013; Szymanowska 2003; Wysocka 2010). W ostatnich latach pojawiły się również badania dotyczące roli kapłana więziennego w polskim systemie resocjalizacji (Pierzchała 2012; Pol 2008) czy znaczenia duszpasterstw więziennych (Nikołajew 2009).

Celem artykułu jest ukazanie obecności religii i religijności w resocjalizacji w polskich badaniach empirycznych, przy czym wprowadzone zostaną dwa ograniczenia. Po pierwsze, analizy zostaną ograniczone do religii rzymskokatolickiej, która jest najmocniej reprezentowana w przestrzeni penitencjarnej. Po drugie, oddziaływania duszpasterskie i pierwsze próby badań empirycznych obecne były (jak wykazałem powyżej) już od osiemdziesiątych XX wieku, niemniej jednak uwagę skupię jedynie na publikacjach, które powstały w XXI wieku. Zastosowaną metodą badawczą będzie przegląd zakresu literatury (*scoping review*), która posłuży do podsumowania stanu wiedzy w prezentowanym obszarze badawczym.

Metoda

W badaniach wykorzystano metodę przeglądu zakresu literatury. Metoda ta „jest formą syntezy wiedzy, która odnosi się do eksploracyjnego pytania badawczego mającego na celu mapowanie kluczowych pojęć, rodzajów dowodów i luk w badaniach związanych z określonym obszarem lub dziedziną poprzez systematyczne wyszukiwanie, wybieranie i syntetyzowanie istniejącej wiedzy” (Colquhoun i in. 2014: 1293–1294). Hilary Arksey i Lisa O'Malley podają cztery możliwości wykorzystania tej metody badawczej: 1) szybkie badanie zakresu, zasięgu i istoty badanego zjawiska; 2) sprawdzenie występowania warunków do przeprowadzenia systematycznego przeglądu literatury; 3) podsumowanie i rozpowszechnienie wyników badań; 4) zidentyfikowanie luk badawczych w istniejącej literaturze (Arksey, O'Malley 2005: 21–22). Biorąc pod uwagę konstatację Krystyny Ostrowskiej o braku kompleksowych badań empirycznych dotyczących relacji religii, religijności i resocjalizacji, w artykule podejmę głównie pierwszą i czwartą możliwość zastosowania metody, identyfikując zakres badanego zjawiska oraz luki badawcze w polskiej literaturze resocjalizacyjnej.

Przegląd zakresu literatury składa się z sześciu etapów, które tworzą ramy poprawnego stosowania metody w badaniach naukowych, przy czym ostatni etap, konsultacja wyników, jest opcjonalny i nie będzie uwzględniony w mojej analizie (Ćwiklicki 2020; Arksey, O'Malley 2005: 22–29). Etap pierwszy to sformułowanie pytania badawczego. Zwykle formułuje się pytanie o charakterze ogólnym,

a następnie określa się zakres prowadzonych analiz. Problem badawczy obecnych badań stanowi pytanie: W jaki sposób polscy badacze prezentują relację religii i religijności z resocjalizacją? Przyjęto, że przedmiotem analizy będzie polskojęzyczna literatura pedagogiczna i psychologiczna z lat 2000–2025.

Etap drugi to identyfikacja źródeł. Za źródła danych mogą służyć elektroniczne bazy danych czasopism, wykazy literatury przedmiotu w pracach o charakterze przeglądowym, raporty przygotowane przez organizacje zajmujące się danym tematem, materiały konferencyjne itp. W celu identyfikacji źródeł przeprowadzono kwerendę elektronicznych baz bibliograficznych: Google Scholar, Ebsco, PBN, Researchgate. Uzupełnieniem kwerendy był przegląd bibliografii w pozycjach książkowych dotyczących przedmiotu badań. Zastosowano następujące słowa kluczowe: religia i resocjalizacja, religia w resocjalizacji, religijność skazanych, religijność więźniów, duchowość w resocjalizacji, duszpasterstwo więzienne, kapelan więzienny. Jak już wspomniałem, zakres czasowy badań to lata 2000–2025. Zidentyfikowano 347 publikacji naukowych zawartych w książkach, materiałach pokonferencyjnych i artykułach w czasopismach naukowych. Kwerendę prowadzono od września 2024 do stycznia 2025. Polegała ona na analizie abstraktów i słów kluczowych.

Etap trzeci to wybór badań, które zostaną poddane głębszej analizie. Na tym etapie dookreśla się kryteria selekcji, doboru badań, które są najbardziej odpowiednie do udzielenia odpowiedzi na problem badawczy. Okazuje się, że publikacje dotyczące związku religii i religijności z resocjalizacją mają najczęściej charakter analizy teoretycznej, pokazującej pozytywne cechy i wartość religii w procesie resocjalizacji, natomiast we wnioskach tych analiz stosuje się najczęściej język postulatyczny, np.: „Mimo wszystko czas ich [osadzonych – przyp. K.B.] pobytu w więzieniu należy wykorzystać i podjąć próbę resocjalizacji i edukacji religijnej, która może pomóc w przyjęciu norm zgodnych ze standardami życia społecznego” (Pol 2002: 492). Do dalszych analiz wybrano jedynie recenzowane artykuły z czasopism, ponieważ stanowią one powszechnie akceptowany standard rozpowszechniania wiedzy w naukach społecznych (Leclair i in. 2022). Odrzucono pozycje książkowe, dostępne w internecie prace magisterskie i dysertacje doktorskie. Nie uwzględniono również artykułów, które raportowały badania opublikowane w książkach

(rozdziały) oraz badania innych autorów. Do analizy uwzględniono tylko artykuły, które wyraźnie prezentują badania własne, mają dobrze opisaną metodologię badań oraz raportują wyniki. Jeszcze jednym ograniczeniem jest wybór badań, które dotyczą dorosłych sprawców przestępstw. Ostatecznie do dalszych analiz zakwalifikowano 12 artykułów, które spełniają przedstawione powyżej kryteria.

Etap czwarty polega na rejestracji badań. Prowadzi on do syntezy i uporządkowania jakościowych danych w wyniku zestawień, porządkowania i układania według wyszczególnionych głównych zagadnień, np. rok publikacji, miejsce badania, cele badania, grupa badawcza, metodologia itp. Szczegółowe dane zawarte są w tabeli nr 1.

Tabela 1. Zestawienie artykułów zakwalifikowanych do badań (N = 12)

Autor/Autorzy	Rok publikacji	Grupa badanych	Liczebność grupy	Metoda badań
Urbanek A.	2007	Osadzeni dorośli, Kapelani więzienni	230 2	Badania ankietowe, kwestionariusz własnej konstrukcji
Nikołajew J.	2009	Kapelani więzienni	56/58	Badania ankietowe, kwestionariusz własnej konstrukcji
Nowacki Z.	2012	Osadzeni dorośli	116	Badania ankietowe, kwestionariusz własnej konstrukcji
Kudlak G.	2014	Osadzeni dorośli, uzależnieni od środków odurzających	90	Badania kwestionariuszowe, Skala Wartości Rokeacha
Romanowicz W., Tomczyszyn D.	2015	Osadzeni dorośli	101	Badania ankietowe, kwestionariusz własnej konstrukcji
Skowroński B., Domżańska A.	2017	Osadzeni dorośli, Studenci uczelni warszawskich (UW i UKSW)	361 203	Badania kwestionariuszowe, Skala SD-63 Skowrońskiego, Kwestionariusz SPI/TPI Spielberga, Kwestionariusz Poczucia Jakości życia Straś-Romanowskiej, kwestionariusz ankiety
Szczepanik R.	2017	Osadzeni dorośli/recydywiści	23	Wywiad narracyjny i swobodny
Pierzchała K.	2019b	Osadzeni dorośli	358/56	Badania ankietowe, kwestionariusz własnej konstrukcji
Jaros A.	2022	Byłe wychowanki placówek resocjalizacyjnych	10	Metoda indywidualnych przypadków

Autor/Autorzy	Rok publikacji	Grupa badanych	Liczebność grupy	Metoda badań
Kotowska M.	2023	Osadzony na 25 lat pozbawienia wolności	1	Studium przypadku
Grabowska B., Czajka P.	2024	Osadzone kobiety	77	Badania kwestionariuszowe, Skala Oceny Religijności Jaworskiego
Pol J.D.	2024	Kapelani więzienni	56	Badania ankietowe, kwestionariusz własnej konstrukcji

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku dziewięciu badań grupę badanych stanowiły osoby osadzone, odbywające karę pozbawienia wolności, przy czym jedno badanie dotyczyło osadzonych kobiet. Pozostałe grupy badanych to kapelani więzienni (2) oraz były wychowanki placówek resocjalizacyjnych (1). W jednym przypadku grupę kontrolną stanowili studenci uczelni wyższych. Wielkość grupy badanych mieściła się między jedną osobą a grupą 361 respondentów. Gdy chodzi o stosowane metody badań, najczęściej wykorzystywano badania ankietowe przeprowadzone z wykorzystaniem kwestionariusza własnej konstrukcji (6 przypadków), w dalszej kolejności badania kwestionariuszowe (3), metodę indywidualnych przypadków (1), studium przypadku (1) oraz wywiad narracyjny i swobodny (1).

Wyniki

Etap piąty to podsumowanie wyników. W toku analizy wyodrębniono trzy główne kategorie/tematy: 1) religijność przestępców (6 badań); 2) rola kapelana i duszpasterstwa więziennego (4 badania); 3) indywidualne nawrócenie (2 badania).

Religijność przestępców

Poziom religijności oraz uczestnictwo w praktykach religijnych osób wchodzących w konflikt z prawem należą do zagadnień najczęściej badanych. Arkadiusz Urbanek przeprowadził badania aktywności religijnej wśród skazanych młodocianych (N = 26), skazanych po raz pierwszy (N = 106) oraz recydywistów penitencjarnych

(N = 98). Autor stwierdza, że aktywność religijna badanych jest na bardzo niskim poziomie. Uczestnictwo we mszy świętej lub innych zbiorowych spotkaniach modlitewnych deklarowało 5% skazanych młodocianych, 14% skazanych po raz pierwszy i 9% recydywistów penitencjarnych. Indywidualne spotkania z duchownym deklarowało odpowiednio 6%, 26% i 7%, natomiast praktykowanie indywidualnej modlitwy deklarowało 4% młodocianych, 25% skazanych po raz pierwszy i 10% recydywistów. Niski poziom aktywności religijnej więźniów skłania autora do konstatacji, że wśród osadzonych „panowała obojętność wobec praktyk religijnych, a taka tendencja utrzymywała się w zakładach karnych bez względu na to, czy dysponowały one kaplicami więziennymi, czy nie” (Urbanek 2007: 179). Dane dotyczące praktyk religijnych osadzonych nie świadczą jeszcze o ich poziomie zaangażowania w życie religijne. Świadectwa kapelanów pokazują, że osadzeni wykorzystują spotkania religijne do realizacji własnych celów, jak kontakt z więźniami z innych cel czy oddziałów, wymiana przedmiotów itp. Często dokonuje się to kosztem powagi sprawowanego sakramentu (Urbanek 2007: 180).

Badania Wiesława Romanowicza i Doroty Tomczyszyn (2015: 95) przeprowadzone w grupie 101 osadzonych ujawniły, że 74,2% respondentów deklaruje, że są wierzący, 6,9% – głęboko wierzący, 12,9% – niezdecydowani, obojętni – 3,9% i niewierzący – 3,0%. W celu przybliżenia orientacji tożsamościowych badanych zapytano ich o ustosunkowanie się do pytania o szeroko pojętą autoidentyfikację. Wyniki pokazują, że badani swoją tożsamość ogniskują wokół spraw religijnych. Najwięcej osadzonych (47,5%) identyfikuje się z katolicyzmem, natomiast 28,7% z chrześcijaństwem. 12,9% badanych wybrało różne konfiguracje, w których występuje utożsamienie z religią lub konkretną konfesją. Osoby z pozostałej grupy (11,9%) nie utożsamiają się z religią, twierdząc, że przede wszystkim czują się ludźmi – 11,0% lub Europejczykami 0,9%. Autorzy zauważają, że deklaracje osadzonych co do ich stosunku do wiary nie różnią się zasadniczo od deklaracji religijności obserwowanej w polskim społeczeństwie XXI wieku.

Grzegorz Kudlak (2014) badał mężczyzn (młodociani i skazani po raz pierwszy) w wieku 19–29 lat, którzy uczestniczyli w terapii uzależnień od środków odurzających. Polem jego zainteresowania były obecność zmiany parametrów wartości ostatecznych i instrumentalnych u skazanych. Przeprowadził badania dwukrotnie, przed

i po zastosowaniu terapii. Zauważył, że wyniki w obu jednostkach czasowych znacznie różnią się od siebie. Nas najbardziej interesuje wzrost (statystycznie istotny) wartości „zbawienie”, rozumianej jako zbawienie duszy czy życie wieczne. Oznacza to, że po odbyciu terapii osadzeni wykazywali większe zainteresowanie sprawami zbawienia duszy i życia wiecznego. Autor tłumaczy ten pozytywny proces w następujący sposób: „Proces terapeutyczny ma na celu skonfrontowanie się osób uzależnionych z dotychczasowym sposobem życia, w tym uświadomienie szkód i cierpień spowodowanych nałogiem. Dokonuje się to na płaszczyźnie zarówno psychicznej, osobowościowej, jak i duchowej. Proces terapii obejmuje przyjęcie przez pacjentów faktu, że ich uzależnienie to nie efekt czynników zewnętrznych, lecz skutek własnych błędnych decyzji, za które ponoszą oni obecnie odpowiedzialność. Wiąże się to z uznaniem własnej bezsilności i postawą pokory wobec nałogu i własnych słabości. Taka postawa sprzyja również odnowie strefy duchowej, ponieważ osoby uzależnione często poszukują wsparcia w sytuacji trudnej, jaką jest uzależnienie, u «siły wyższej», dostrzegają bowiem, że nie mają pełnej kontroli nad swoim życiem, a odzyskanie jej wymaga intensywnej pracy nad sobą. Większe zainteresowanie duchowością i religią sprzyja również odnajdowaniu sensu i postrzeganiu odbywanej kary jako konsekwencji wcześniejszych błędów, ale również jako drogi do oczyszczenia i odpokutowania przewinień” (Kudlak 2014: 272).

Oprócz badań religijności więźniów Bartłomiej Skowroński i Aneta Domżańska zwrócili uwagę na potrzebę badania również duchowości osób odbywających karę pozbawienia wolności. Traktują oni duchowość szerzej niż religijność, gdyż ma ona nie tylko religijne konotacje, ale wiąże się również z takimi wymiarami, jak: poszukiwanie sensu, poszerzanie świadomości, wrażliwość na sztukę, czynienie dobra itp. Za pomocą narzędzia badawczego własnej konstrukcji (Skala SD-63) przebadali 361 osadzonych oraz 203 studentów uczelni warszawskich. Jak komentują autorzy, analiza wyników badań potwierdziła, że „osoby odbywające karę pozbawienia wolności charakteryzują się statystycznie istotnie uboższym życiem duchowym, aniżeli grupa kontrolna, którą stanowiły osoby niekarane” (Skowroński, Domżańska 2017: 104). Oznacza to, że osoby skazane w istotnie mniejszym stopniu poszerzają własną świadomość, rzadziej poszukują sensu otaczającej rzeczywistości, czerpią istotnie mniej przeżyć

duchowych z czynienia dobra, są mniej wrażliwi na sztukę, są także mniej wrażliwi na piękno zewnętrzne i wewnętrzne, które pozostają związane z wyborami moralnymi. Dalsze analizy potwierdziły, że nie ma różnic między grupą osób odbywających karę pozbawienia wolności a osobami nieinkarcerowanymi pod względem duchowości utożsamianej z religią – grupy istotnie nie różnią się pod względem duchowości mającej swoje odniesienie do religii (s. 105). Autorzy z zaskoczeniem przyjęli fakt, że stosunek do wiary i praktyk religijnych nie różnicuje badanych osadzonych pod względem duchowości, gdyż nie występują różnice między osobami deklarującymi się jako mocno wierzące a osobami określającymi siebie jako słabo wierzące i niewierzące. Reasumując, badacze przyjmują, że „autodeklaracja religijności więźniów i jej praktykowanie ma charakter zewnętrzny i nie wynika z wewnętrznej duchowości” (Skowroński, Domżańska 2017: 106).

Dotychczas prezentowane badania skupiały się na populacji mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności. Barbara Grabowska i Paweł Czajka (2024) badali natomiast religijność osadzonych kobiet. Przeprowadzili badania dwukrotnie: w roku 2012 (N = 77) oraz w roku 2023 (N = 77). Do badania wykorzystali Skalę Oceny Religijności Jaworskiego, która szacuje poziom znajomości prawd religijnych, związku emocjonalnego z religią, praktyk religijnych, powiązania życia moralnego z religią oraz odczuwania związku z Kościołem. Autorzy obserwują zmiany religijności skazanych kobiet na przestrzeni 11 lat. Twierdzą, że „mimo nadal dominującego przeciętnego poziomu religijności (najczęściej deklarowany poziom średni samooceny odczuwania związku emocjonalnego z religią, poziomu praktyk religijnych, powiązania życia moralnego z religią i odczuwania związku z Kościołem) uwidacznia się zmiana w kierunku postaw bardziej radykalnych (wzmocnienie lub osłabienie religijności) poprzez zwiększenie deklaracji samoocen omawianych aspektów na poziomach bardzo silnym, silnym, słabym i bardzo słabym” (Grabowska, Czajka 2024: 138).

Nieco inną perspektywę badawczą obrała Agnieszka Jaros (2022). Badała religię z punktu widzenia czynnika chroniącego lub czynnika ryzyka w perspektywie resocjalizacyjnej. Grupę badanych stanowiło 10 dorosłych kobiet, które mają doświadczenie pobytu w placówkach resocjalizacyjnych. Autorka rozpatruje znaczenie religii dla procesu

demoralizacji, resocjalizacji i readaptacji respondentek. Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi zachowań, które są przejawami demoralizacji, jest kryzys wiary, natomiast potencjał ochronny mają zaangażowanie we wspólnoty religijne oraz deklaracja wiary i dostosowanie do norm religijnych (poprzez przyjmowanie sakramentów świętych). Autorka konkluduje, że analiza doświadczeń życiowych narratorek pozwala sformułować wniosek, iż „system normatywny religii ma korekcyjny potencjał i sprzyja readaptacji społecznej. Tym samym warto w oddziaływaniach resocjalizacyjnych kierowanych do jednostek niedostosowanych społecznie stwarzać takie warunki, które będą sprzyjały i uprawdopodobniały pojawienie się doświadczeń religijnych” (Jaros 2022: 193).

Rola kapelana i duszpasterstwa więziennego

Cztery badania empiryczne podejmują zagadnienie roli kapelana i duszpasterstwa więziennego w resocjalizacji penitencjarnej. Jerzy Nikołajew dwukrotnie (rok 2006 i 2007) badał kapelanów więziennych Kościoła rzymskokatolickiego. W badaniach ankietowych uczestniczyło w roku 2006 – 56 a w roku 2007 – 58 kapelanów. Autor analizuje poszczególne odpowiedzi, podając dane statystyczne, dane dotyczące wiedzy respondentów na temat ustaleń prawnych i poszerzania wiedzy poprzez lekturę dostępnej literatury naukowej oraz dane dotyczące praktyki funkcjonowania duszpasterstwa więziennego. Z mnóstwa dostępnych danych wyławiam jedynie te, które odnoszą się do resocjalizacyjnej roli pracy kapelana więziennego. I tak, 93% kapelanów twierdzi, że zna oczekiwania skazanych wobec duszpasterstwa penitencjarnego i szereguje je w następującej kolejności: pomoc duchowa, sakramentalna, rozmowy indywidualne, pomoc miłosierdzia, czyli charytatywna. 60% duchownych katolickich rozmawia z osadzonymi, przy czym 84% respondentów prowadzi rozmowy indywidualne z osadzonymi na prośbę personelu penitencjarnego (najczęściej wychowawcy, dyrektora i psychologa). Liczba osadzonych podejmujących praktyki religijne jest niewielka (we mszy świętej uczestniczy grupa od 11 do 29 osób). Wszyscy kapelani wykorzystują nauczanie Jana Pawła II w pracy z więźniami, również wszyscy ankietowani uważają, że możliwa jest resocjalizacja przez wiarę; zwracają uwagę na aspekt miłości i miłosierdzia

Bożego, nawrócenia, uzdrowienia duchowego, uzyskania wybaczenia, odzyskania szacunku do siebie i poszukiwania właściwej drogi życiowej. Na zakończenie autor proponuje 13 postulatów, które mogą służyć poprawie skuteczności oddziaływań religijnych w więzieniu. Niektóre mają charakter formalny (wydzielenie specjalnej grupy duszpasterzy więziennych, przyznanie większej liczby etatów kapelańskich, powiększenie bazy lokalowej, ograniczenie przeludnienia w więzieniach). Inne odwołują się do idei resocjalizacji (stworzenie projektu przepisu o oddziaływaniu moralnym lub religijnym na więźniów w perspektywie konieczności dokonania u nich trwałych zmian postaw, zwiększenie aktywności kapelańskiej w zakresie tworzenia programów resocjalizacyjnych opartych na założeniach religijnych czy konieczność wzrostu aktywności kulturowej i sportowej więźniów z wykorzystaniem wartości religijnych i autorytetu osób duchownych) (Nikołajew 2009: 157–163).

Zbigniew Nowacki (2012) badał osadzonych w kontekście wpływu społecznego, jaki wywiera na nich kapelan więzienny. Autor potwierdza hipotezę, że kapelan wywiera większy wpływ społeczny na myślenie skazanych, którzy częściej uczestniczą w mszy świętej. Nie występuje natomiast związek między częstością uczestniczenia w mszy świętej a wpływem społecznym wywieranym przez kapelana na uczucia skazanych. Zdaniem autora, oznacza to, że słowa kapłana nie mają istotnego (statystycznie) wpływu na uczucia skazanych dorosłych nieuczestniczących w podkulturze grypserskiej, przebywających pierwszy raz w izolacji więziennej. Nie ma również związku między częstością uczestniczenia w mszy świętej a wpływem społecznym wywieranym przez kapelana na zachowania skazanych. Kapelan wywiera natomiast większy informacyjny, normatywny oraz społeczny wpływ na tych skazanych, którzy częściej uczestniczą w mszy świętej. Autor konkluduje, że wyniki badań wskazują, iż „praca duszpasterska duchownego może mieć wpływ na myślenie skazanych, ich reakcje emocjonalne oraz elementy poznawcze – czyli na trzy z pięciu komponentów systemu postawy” (Nowacki 2012: 181).

Znaczenie duszpasterstwa więziennego w resocjalizacji penitencjarnej badał również Kazimierz Pierzchała (2019b), długoletni kapelan więzienny. Główne jego analizy zostały opublikowane w opracowaniu książkowym (2012). Niemniej jednak autor powtórzył badania, w nieco węższym zakresie, w roku 2018 na grupie 56

osadzonych. Ich wyniki, zdaniem autora, nie są zaskakujące. Jedynie około 16% osadzonych traktuje kontakt z kapłanem więziennym jako coś, co podbudowuje duchowo, pozwala więcej zrozumieć i daje większą nadzieję. Ponad 73% osadzonych jest nastawionych negatywnie do kapłana. Co czwarty osadzony oczekuje od kapłana więziennego większego zrozumienia, a jedynie nieco ponad 30% respondentów deklarowało, że po wyjściu z więzienia staną się dobrymi ludźmi, ale niekoniecznie za sprawą kapłana więziennego (Pierzchała 2019b: 189–193).

Specyficzne badania przeprowadził Jan D. Pol (2024). Dotyczyły pracy duszpasterskiej kapłanów więziennych w okresie pandemii Covid-19. Kapłani wskazywali, że osadzeni odczuwali ograniczenia, a nawet brak posługi duszpasterskiej: pisali skargi do kierownictwa, prosili o literaturę religijną. Spośród 55 respondentów 28 kontynuowało swoją pracę w postaci posługi sakramentalnej, rozmów indywidualnych, natomiast 26 kapłanów zawiesiło swoją działalność. Dominującą formą działalności duszpasterskiej stały się rozmowy indywidualne oraz spotkania online. Istotną formą wsparcia dla osadzonych stały się także transmisje mszy świętej czy koronki do Miłosierdzia Bożego. Więźniowie podejmowali też inicjatywy modlitw we własnych celach. Autor konkluduje, że w tych trudnych czasach pandemii, w realiach izolacji penitencjarnej, duszpasterze więzienni wykorzystywali media, radiowęzeł wewnętrzny, różne nośniki danych, aby kontynuować pracę pastoralną, sakramentalną czy katechetyczną wspomagającą praktyki i życie religijne, starając się, by nie było widocznej różnicy z okresem przez pandemią (Pol 2024: 132–137).

Indywidualne nawrócenie

W literaturze przedmiotu znane są przypadki spektakularnych nawróceń więźniów, którzy czuli potrzebę ogłoszenia światu o swojej przemianie (Fesch 1992). W polskich badaniach naukowych zagadnienie to jest również obecne. Monika Kotowska opisuje przypadek Sławka, członka zorganizowanej grupy przestępczej, który opowiada o swoim nawróceniu w więzieniu. Jest to recydywista penitencjarny o bogatej karierze przestępczej. Swoje nawrócenie opisuje w następujący sposób: „W Biblii, w ewangeliach jest napisane dużo o nowym

odrodzeniu. Doświadczyłem takiej transformacji, odrodzenia, blisko 9 lat temu. I to jest efekt tego, że dziś rozmawiamy. Bo tamten «stary» człowiek, «stary Sławek» całkowicie nie żyje. Przeżyłem chrzest, przeszedłem wszystkie rytuały i żyję dziś biblijnie” (Kotowska 2023: 205). Zwykle owocem nawrócenia jest chęć dawania świadectwa, co odpowiada idei generatywności, życiodajności, odwiedzienia się społeczeństwu. Sławek, mając do odbycia jeszcze 10 lat kary, już teraz planuje swoje poświęcenie się Bogu: „Chciałbym głosić ewangelię. Bo Pan Jezus Chrystus, który żyje we mnie, dał mi przeobrażenie, nowe serce, nową świadomość i stworzył nowego człowieka. No i ja chcę Mu służyć swoim życiem tutaj” (Kotowska 2023: 206). Badany określa swoją przemianę duchową jako otrzymanie nowego życia: „Jestem teraz zupełnie innym człowiekiem. Ci, co mnie znali ze starego życia, dwóch tutaj jest takich, to tylko głowami kiwają z niedowierzaniem. Mówiąc językiem biblijnym, umarł stary Sławek, narodził się nowy, w Jezusie Chrystusie. I tutaj upatruję swojej przyszłości” (Kotowska 2023: 207). Autorka twierdzi, że „pobyt w zakładzie karnym uratował mu życie i rozwinął jego duchowość oraz religijność, dzięki czemu patrzy w przyszłość z optymizmem i wiarą, że nawet po długiej drodze przestępczej, zwieńczonej wieloletnią karą pozbawienia wolności, można rozpocząć nowe życie” (Kotowska 2023: 208). Omawiany przypadek pokazuje, że czas spędzony w więzieniu nie musi być stracony, natomiast może się stać przyczynkiem do refleksji, ewolucji wyznawanych wartości i nawrócenia.

Renata Szczepanik rozpatruje nawrócenie religijne w kategoriach punktów zwrotnych w życiu osadzonych. Jej zdaniem nawrócenie religijne „może być instrumentem nadawania swojemu życiu warunków niezależnych od siebie, a także może ono być narzędziem kompensowania deprywacji emocjonalnych i minimalizowania poczucia osamotnienia” (Szczepanik 2017: 249). Autorka dostrzega trzy możliwości deklarowania i interpretowania nawrócenia religijnego przez osadzonych: 1) może ono przyjąć postać specyficznego nastawienia w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności (określić to można mianem nawrócenia „tu i teraz”); 2) często służy wytwarzaniu wizerunku osoby „już zresocjalizowanej”, czyli „zasługującej na wolność”. Więźniowie deklarują akty skruchy i operują technikami neutralizowania swojej winy, odwołując się do wartości chrześcijańskich; 3) może stanowić punkt zwrotny (rozumiany jako proces inicjujący

realne próby zerwania z przestępczym stylem życia). Pomijając kwestie związane z rzeczywistą przemianą duchową, dodatkowym czynnikiem wzmacniającym tę przemianę jest bliskość z innymi członkami wspólnoty stanowiącej określoną grupę religijną, zwłaszcza „nawracających” (Szczepanik 2017: 249).

Dyskusja

Resocjalizacja jest procesem, który odwołuje się do wielu teorii, metod czy środków oddziaływań. Nowa resocjalizacja odwołuje się głównie do rozwoju potencjałów twórczych osób wchodzących w konflikt z prawem. Niekoniecznie wykorzystuje jednak potencjał religii i religijności, duchowej sfery człowieka, która ma coraz bardziej ugruntowaną pozycję w polskiej myśli pedagogicznej (Marek 2014; 2017a; 2017b; Michalski 2012). Co prawda, obecna kodyfikacja prawna daje możliwość aktywnego uczestnictwa osadzonych w praktykach religijnych dzięki obecności kapelanów więziennych i innych grup wyznaniowych o charakterze wolontaryjnym, jednak znaczenie religii i religijności w procesie resocjalizacji nie jest dobrze zbadane. Jan D. Pol (2014: 326) pisze: „Jednoznaczna deskrypcja relacji: religia – religijność – resocjalizacja jest trudna i w naukowych opracowaniach nieczęsto stosowana, niemniej jednak te dwa odmienne, wydawałoby się, porządki, winny spotkać się i wzajemnie przenikać wszędzie tam, gdzie to możliwe w odniesieniu do procesów naprawczych i readaptacji społecznej”.

Celem artykułu było zbadanie stanu wiedzy dotyczącej relacji między religią i religijnością a resocjalizacją w polskiej myśli resocjalizacyjnej XXI wieku. Analizie poddano badania naukowe zawarte w czasopismach naukowych. Wykorzystano metodę przeglądu zakresu literatury. Rezultaty otrzymane dzięki wykorzystaniu tej metody najczęściej służą do sformułowania tematów przyszłych badań i do określenia istniejących luk badawczych.

Pierwszym wnioskiem z przeprowadzonych analiz jest konstatacja, że w literaturze przedmiotu najczęściej spotyka się teksty o charakterze poglądowym, bez odwoływania się do własnych badań empirycznych. Najczęściej opracowania te były dziełem kapelanów więziennych parających się jednocześnie nauką. Nie znaczy to, że badań empirycznych nie ma w ogóle. Na potrzeby niniejszego

artykułu uwzględniono tylko wyniki badań opublikowane w czasopismach naukowych. Zidentyfikowano jedynie 12 artykułów spełniających zastosowane przez autora kryteria doboru badań.

W toku analizy wyłonione zostały trzy główne zagadnienia obecne w polskiej literaturze. Pierwszy dotyczy szeroko pojętej religijności osadzonych. Badania koncentrowały się zwykle na określaniu aktywności więźniów w praktykach religijnych. Wszyscy autorzy zgodnie uznają, że w populacji więziennej wskaźnik ten jest na bardzo niskim poziomie, co wskazuje na znikomy udział pierwiastków religijnych w procesie resocjalizacji. Konkluzje z przeprowadzonych badań szły w dwóch kierunkach: 1) konstatacji, że osadzeni rzadko uczestniczą w wydarzeniach religijnych, a nawet wykorzystują je do osiągania innych, pozareligijnych celów (Grabowska, Czajka 2024; Skowroński, Domżańska 2017; Romanowicz, Tomczyszyn 2015; Urbanek 2007); 2) wskazania konkretnych walorów obecności oddziaływań o charakterze religijnym na proces resocjalizacji (Jaros 2022; Kudlak 2014). Dostępne dane empiryczne skłaniają do wyprowadzenia wniosku, że religijność osadzonych posiada znamiona allportowskiej religijności zewnętrznej (Allport 1988). Maciej Bernasiewicz twierdzi, że prawdziwy potencjał resocjalizacyjny mają jedynie te doświadczenia religijne, które nie pochodzą tylko z formalnego praktykowania religii, mechanicznego uczestnictwa w rytuale (udział w mszy świętej) wzbogacającym uczestnika o nowe bodźce, skądinąd cenne dla ludzi inkarcerowanych, którzy doświadczają deprywacji sensorycznej, ale z religijności wewnętrznej, prawdziwej przemiany umysłu i ducha (Bernasiewicz 2017: 33).

Drugi temat wyłaniający się z analizowanych badań dotyczy roli kapelana i duszpasterstwa więziennego. Wyraźnie rysują się dwie tendencje: 1) badani kapelani często wskazują trudności formalne w pełnieniu funkcji i domagają się więcej praw związanych ze swoją rolą oraz zauważają niskie zainteresowanie osadzonych prowadzonymi przez nich aktywnościami religijnymi. Jednocześnie dostrzegają walory swojej pracy, szczególnie w zakresie rozmów indywidualnych (Nikołajew 2009; Pierzchała 2019b; Pol 2024); 2) badani osadzeni uczestniczący w wydarzeniach o charakterze religijnym nie wykazują znaczących cech poprawy swojego zachowania i nastawienia do przestępczości (Nowacki 2012).

Trzeci wątek dotyczy indywidualnego nawrócenia. Jedynie dwa badania podejmują ten wątek. Można wnioskować, że takie spektakularne nawrócenia dokonują się bardzo rzadko. Mają jednak miejsce w przestrzeni więzienia (Kotowska 2023; Szczepanik 2017). Osadzeni określają te przeobrażenia jako otrzymanie „nowego życia”. Renata Szczepanik (2015: 273) podaje, że „Recydywiści przypisywali tym przeobrażeniom drastyczną zmianę oraz nadawali jej znaczenie wyzwolenia się spod jarzma właściwości konstytuujących ich wizerunek przestępcy”. Marek Konopczyński (2009: 87) pisze w tym kontekście o procesie destygmatyzacji, który polega na uświadomieniu sobie wadliwości swojego życia i wspiera proces nawrócenia: „Uświadomienie to ma charakter «olśnienia» przypominającego nieco zjawisko «olśnienia schizofrenicznego». Jest ono zaczątkiem nawrócenia, które rozpoczyna dramatyczny i długotrwały proces «walki ze sobą samym», a wyrzeczenia, na jakie musi się zdobyć jednostka, można porównać do opisywanych ludzkich wyrzeczeń w historii religii (wyrzeczenia świętych i błogosławionych)”. Renata Szczepanik widzi jednak w zachowaniu osadzonych również pozory nawrócenia, pokazywanie się jako osoba „zresocjalizowana”, w celu skrócenia pobytu w instytucji penitencjarnej.

Wskazując luki badawcze obecne w polskiej literaturze resocjalizacyjnej, trzeba zwrócić uwagę przede wszystkim na znikomą wartość analiz wiążących jednoznacznie religię z postępem dokonującym się w nastawieniu, myśleniu i zachowaniu osadzonych w kierunku odstąpienia od przestępczości i nastawieniu na wartości prospołeczne. Być może znaczenie religii i religijności w resocjalizacji jest przeteoretyzowane i nie ma odzwierciedlenia w rzeczywistości penitencjarnej, co wynika z malejącego znaczenia religii w polskim społeczeństwie XXI wieku, a tym samym znikomym uczestnictwie więźniów w praktykach religijnych.

Trzeba również podkreślić, że stosowane metody badawcze niekoniecznie dawały możliwość ścisłego uchwycenia zależności pomiędzy religią i resocjalizacją. Badano zarówno osadzonych, jak i kapelanów więziennych. Niestety badania ankietowe nie dają wystarczającego wglądu w toczący się proces resocjalizacji (lub jego brak) przestępców. Zastosowanie metody indywidualnych przypadków pozwala lepiej zrozumieć toczący się w umyśle przestępców proces zmiany. Maciej Bernasiewicz (2017: 37–38) twierdzi, że

trzeba rozważyć dwie procedury badawcze. Pierwsza to sondażowe badania ilościowe na dużych próbach badawczych. Należy poszukiwać zależności (istotnych statystycznie) pomiędzy deklaracjami osób uwięzionych na temat ich praktyk oraz przekonań religijnych a późniejszym poziomem ich recydywy (grupa kontrolna mogłaby składać się z więźniów sceptycznie odnoszących się do rzeczywistości metafizycznej lub z ogólnej populacji osób odbywających w przeszłości karę pozbawienia wolności).

Druga procedura umożliwia głęboką analizę zmiany tożsamościowej oraz momentów zwrotnych w indywidualnej transgresji światopoglądu laickiego na religijny, dzięki czemu jednostka zaczyna wierzyć możliwość zmiany swojego życia. Chodzi tu o zastosowanie pogłębionego wywiadu osób, które przeżyły w więzieniu nawrócenie.

Najcenniejsza badawczo, zdaniem Bernasiewicza, byłaby triangulacja metodologiczna orientacji ilościowej i jakościowej, czyli realizacja badań sondażowych oraz wywiadów pogłębionych w obszarze prezentowanej problematyki.

Zakończenie

Religia, religijność i resocjalizacja przeplatają się ze sobą, mając na celu „naprawę” przestępców. Czy można jednoznacznie wykazać, że religia ma jednak pozytywny wpływ na osoby resocjalizowane? Przypadki nawróceń religijnych więźniów wskazują, że jest to realna możliwość. Niekiedy nawrócenie to dokonuje się samoistnie (ingerencja istoty wyższej), innym razem ważną rolę odgrywa obecność i wskazówki autorytetu moralnego (kapelana), proponującego „nowe życie”, inną niż dotychczas rzeczywistość, wolną od zbrodni, promującą godność osoby i jej powołanie do tworzenia i urzeczywistniania dobra. Osoby wchodzące często w konflikt z prawem rzadko jednak podejmują refleksję na temat swego funkcjonowania społecznego i realizacji wartości wyższych odwołujących się do religii. Religia i religijność posiadają walory wychowawcze, które można z powodzeniem stosować w resocjalizacji przestępców. Nie można jednak traktować ich jako panaceum na wszelkie problemy społeczne i najskuteczniejszą metodę resocjalizacji.

Bibliografia

- Ablewicz K. (2007). *(Nie)obecność ducha w wychowaniu człowieka. Z filozofii kultury Bogdana Nawroczyńskiego*, „Horyzonty Wychowania”, t. 6, nr 11, s. 57–79.
- Allport G.W. (1988). *Osobowość i religia*, przeł. H. Bartoszewicz, A. Bartkowicz, I. Wyrzykowska, Instytut Wydawniczy Pax.
- Arksey H., O'Malley L. (2005). *Scoping Studies: Towards a Methodological Framework*, „International Journal of Social Research Methodology”, t. 8, nr 1, s. 19–32, DOI: 10.1080/1364557032000119616
- Bagrowicz J. (2011). *Aksjomat wiary jako fundament oddziaływań dydaktyczno-wychowawczych*, [w:] N. Piśkuła (red.), *Wielopłaszczyznowe wsparcie człowieka we współczesnej pedagogii. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Antoniemu Długoszowi*, Kraków: WSP-P Ignatianum, Wydawnictwo WAM, s. 141–155.
- Bernasiewicz M. (2017). *Religia i konwersja jako potencjał w resocjalizacji*, „Resocjalizacja Polska”, nr 14, s. 29–39, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2017.14.03>
- Bębas S. (2015). *Rola religii w procesie resocjalizacji*, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Cholewiński Z. (1987). *Religia a osobowość człowieka*, [w:] M. Majewski, H. Zimoń (red.), *Religioznawstwo w katechezie. Materiały katechetyczne z religioznawstwa*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, s. 42–54.
- Colquhoun H.L., Levac D., O'Brien K.K., Straus S., Tricco A.C., Perrier L., Kastner M., Moher D. (2014). *Scoping Reviews: Time for Clarity in Definition, Methods, and Reporting*, „Journal of Clinical Epidemiology”, t. 67, nr 12, s. 1291–1294, <https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2014.03.013>
- Czapów C. (1978). *Wychowanie resocjalizujące. Elementy metodyki i diagnostyki*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ćwiklicki M. (2020). *Metodyka przeglądu zakresu literatury (scoping review)*. MPRA Paper 104370, University Library of Munich, s. 53–68.
- Fesch J. (1992). *Za pięć godzin zobaczę Jezusa. Dziennik więzienny*, przeł. J. Grosfeld, Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.
- Gordon M. (2007). *Stosunek do religii i religijność osób pozbawionych wolności*, [w:] J. Świtka, M. Kuć (red.), *Duszpasterstwo więzienne w pracy penitencjarnej*, Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 115–126.
- Grabowska B., Czajka P. (2024). *Religijność skazanych kobiet – dynamika zjawiska. Na podstawie badań przeprowadzonych wśród kobiet osadzonych w Oddziale Zewnętrznym w Lublińcu*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, t. 27, nr 3, s. 127–141, DOI:10.12775/SPI.2024.3.006
- Grzymała-Moszczyńska H. (1981). *Religijność zewnętrzna i wewnętrzna – dwa sposoby funkcjonowania religii w życiu człowieka*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy”, nr 1(119), s. 23–29.

- Jabłońska P. (2024). *Wolność religijna jako prawo osób osadzonych w zakładach penitencjarnych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Jaros A. (2022). Czynniki chroniący czy ryzyka? – religia w indywidualnych doświadczeniach byłych wychowanków placówek resocjalizacyjnych, „Studia z Teorii Wychowania”, t. 13, nr 3(40), s. 181–196.
- Kalinowski M. (2005). Znaczenie resocjalizacji religijnej w kształtowaniu dojrzałych postaw u osób skazanych na karę pozbawienia wolności, [w:] J. Świtka, M. Kuć, I. Niewiadomska (red.), *Rola wartości moralnych w procesie socjalizacji i resocjalizacji*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL, s. 147–158.
- Konopczyński M. (2013). *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium Wyższej Szkoły Pedagogiki Resocjalizacyjnej.
- Konopczyński M. (2014a). *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Konopczyński M. (2014b). *Twórcza resocjalizacja. Zarys koncepcji rozwijania potencjałów*, „Resocjalizacja Polska”, nr 7, s. 13–28.
- Kotowska M. (2023). *Praktyka religijna jako element readaptacji społecznej skazanych. Kryminologiczno-prawne studium przypadku*, „Studia Prawno-ustrojowe”, nr 60, s. 193–210, <https://doi.org/10.31648/sp.8746>
- Kudlak G. (2014). *Terapia uzależnień od środków odurzających i psychotropowych w warunkach więziennych, w kontekście przeciwdziałania przynależności*, „Archiwum Kryminologii”, t. 36, s. 259–278, DOI: 10.7420/AK2014H
- Lasocik Z. (1993). *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Leclair M., Raiche A.-P., Latulippe M., Lepage-Richer T., Charette Y., Roy L., Crocker A.G. (2022). *Quantified Desistance: A Scoping Review of Conventions in the Scientific Literature*, „Crime & Delinquency”, t. 68, nr 10, s. 1794–1818, <https://doi.org/10.1177/001112872110415>
- Łupiński S. (2024). *Wpływ religii na proces resocjalizacji osób skazanych*, „Prace Naukowe WSZiP”, t. 54, nr 1, s. 95–106.
- Marek Z. (2014). *Religia. Pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Marek Z. (2015). *Duchowość, religia i wychowanie*, „Pedagogika Społeczna”, t. 14, nr 1(55), s. 9–22.
- Marek Z. (2017a). *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*, Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie.
- Marek Z. (2017b). *Religia, poznanie, duchowość w wychowaniu*, „Studia Pedagogica Ignatiana”, t. 20, nr 2, s. 19–59, 10.12775/SPI.2017.2.001
- Michalski J. (2012). *Religijność osoby a kształtowanie poczucia sensu życia*, [w:] J. Bagrowicz, J. Horowski (red.), *Edukacyjny potencjał religii*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 79–104.

- Mółka M. (2018). *O problemie duchowości w pedagogice resocjalizacyjnej*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, t. 21, nr 1, s. 63–84, DOI: 10.12775/SPI.2018.1.003
- Nikołajew J. (2009). *Specyfika duszpasterstwa więziennego w Polsce. Prezentacja badań własnych*, „Teologia w Polsce”, t. 3, nr 1, s. 153–163, <https://doi.org/10.31743/twp.2009.3.1.10>
- Nowacki Z. (2012). *Wielowymiarowe znaczenie pracy duszpasterskiej na rzecz osób pozbawionych wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 76–77, s. 155–183.
- Ostrowska K. (2008). *Psychologia resocjalizacyjna. W kierunku nowej specjalności psychologii*, Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
- Panek E., Panek A. (2016). „*W Tobie jest źródło życia i w Twojej światłości [...] światłość*”. *Wiara i religia w perspektywie resocjalizacji skazanych*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja”, nr 31–31, s. 7–33, <http://dx.doi.org/10.19203/psir.2016.032.01>
- Parzyszczek M. (2024). *Kategorie (nieobecne) w edukacji. Religia – religijność – duchowość*, „Forum Pedagogiczne”, t. 14, nr 1, s. 63–73, <https://doi.org/10.21697/fp.2024.1.5%20%20>
- Pierzchała K. (2012). *Resocjalizacyjna rola kapelana więziennego w polskim systemie penitencjarnym. Analiza pedagogiczna*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pierzchała K. (2013). *Kapelan więzienny w procesie resocjalizacji penitencjarnej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pierzchała K. (2016). *Destygmatyzacja przestępców w świetle Magisterium Kościoła oraz poglądów na resocjalizację*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pierzchała K. (2018). *Aksjologiczne konteksty resocjalizacji osadzonych w aspekcie założeń personalizmu chrześcijańskiego*, „Resocjalizacja Polska”, nr 16, s. 9–27, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2018.16.02>
- Pierzchała K. (2019a). *Aksjologiczne konteksty wychowania resocjalizacyjnego*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, t. 38, nr 2, s. 69–90, DOI: 10.17951/lrp.2019.38.2.169-180
- Pierzchała K. (2019b). *Rola duszpasterstwa więziennego w resocjalizacji penitencjarnej, w kontekście badań własnych i dyskursu naukowego*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, t. 64, nr 2(252), s. 176–198, DOI: 10.5604/01.3001.0013.3619
- Pol J.D. (2002). *Czy postawy religijne mogą sprzyjać resocjalizacji skazanych?*, „Seminare”, t. 18, s. 489–497.
- Pol J.D. (2008). *Więzienna szansa. Religia w resocjalizacji osób pozbawionych wolności*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ŁośGraf.
- Pol J.D. (2010). *Czy religia jest w więzieniu potrzebna?*, [w:] P. Gołdyn (red.), *Religia w procesie resocjalizacji*, Konin: Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, s. 46–55.

- Pol J.D. (2014). *Religijne inspiracje w resocjalizacji penitencjarnej*, [w:] K. Marzec-Holka, K. Mirosław-Nawrocka, J. Molenda (red.), *Współczesne uwarunkowania i wzory procesów resocjalizacji, reintegracji, inkluzji*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, s. 325–333.
- Pol J.D. (2024). *Posługa duszpasterska w jednostkach penitencjarnych podczas pandemii Covid SARS-CoV-2 w opinii kapłanów więziennych*, „Law – Education – Security”, nr 1(122), s. 123–140, DOI: 10.52694/ThPSR.122.6
- Pytka L. (2005). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Pytka L. (2007). *Różne ujęcia definicji resocjalizacji*, [w:] B. Urban, J.M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 73–79.
- Romanowicz W., Tomczyszyn D. (2015). *Stosunek do religii osób odbywających karę pozbawienia wolności a miejsce religii we współczesnym świecie*, „Rozprawy Społeczne”, t. 9, nr 3, s. 93–100.
- Sakowicz T. (2013). *Systemy normatywne w świadomości osób uwięzionych. Studium socjopedagogiczne*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Skowroński B., Domżańska A. (2017). *Duchowość osób odbywających karę pozbawienia wolności*, „Resocjalizacja Polska”, nr 13, s. 87–108, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2017.13.07>
- Szczepanik R. (2015). *Starwanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szczepanik R. (2017). „*Otworzyło mi się wtedy okno na inny świat. Otworzyło mi to oczy na moje życie*”. O wydarzeniach (punktach zwrotnych) inicjujących próby zerwania przez recydywistów z przestępczym stylem życia, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, t. 4, nr 1, s. 238–255, <http://dx.doi.org/10.18778/2450-4491.04.15>
- Szymanowska A. (2003). *Więzienie i co dalej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Świtka J., Kuć M. (2007). *Duszpasterstwo więzienne w pracy penitencjarnej*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL.
- Urban B. (2008). *Kognitywno-interakcyjne podstawy współczesnej resocjalizacji*, [w:] M. Konopczyński, B.M. Nowak (red.), *Resocjalizacja ciągłość i zmiana*, Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium Wyższej Szkoły Pedagogiki Resocjalizacyjnej, s. 28–38.
- Urbanek A. (2007). *Miejsce aktywności religijnej więźniów w teleologii pedagogiki resocjalizacyjnej na podstawie badań prowadzonych w wybranych zakładach karnych*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, nr 2, s. 173–185.

- Walesa C. (1996). *Czynniki rozwoju religijności (analiza psychologiczna)*, [w:] A. Januszewski, P. Oleś, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w KUL*, t. 8, Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 41–58.
- Wdowiszewski A. (2016). *Duszpasterstwo więzienne*, [w:] M. Ciosek, B. Paśta-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 328–351.
- Wojtas P. (2020). *Duszpasterstwo więzienne – wybrane formy i przykłady – rozważania praktyka*, „The Prison Systems Review”, nr 107, s. 143–162.
- Wysocka E. (2010). *Rola i funkcje religii w procesie resocjalizacji w świadomości skazanych – analiza teoretyczna i empiryczne egzemplifikacje*, [w:] S. Bębas (red.), *Współczesne oblicze resocjalizacji penitencjarnej*, Radom: Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu, s. 267–289.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Dr Krzysztof Biel SJ
 Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
 Instytut Nauk o Wychowaniu
 E-mail: krzysztof.biel@ignatianum.edu.pl